

ראשיתו של מושב העובדים

ישי גבע

התגבשות דרך ההתיישבות של מושב העובדים אחוזה ללא הפרד בהתפתחות האידיאולוגיה של 'היישוב העובד' (ההתיישבות העובדת – בלשון מאוחרת יותר) בתקופת העלייה השנייה ובמוצאי מלחמת העולם הראשונה.¹ כאשר הסתמן בקרב ציבור הפועלים של אותו זמן המפנה מכיבוש העבודה במושבה להתיישבות עצמית על הקרקע הוא ניתרגם בתחילה לשיטה של התיישבות אינדיבידואלית. במציאות הקדימה כידוע הקבוצה את המושב בעשור ויותר, ומייסדיה תבעו לדרכם את מעמד הבכורה בפעולתה ההתיישבותית של תנועת העבודה. במאמר זה נבחן את שורשי המושב במציאותה של העלייה השנייה, נבאר את קדימותו במחשבת ההתיישבות של הפועלים ואת התגבשותו תוך כדי התמודדות עם שיטת ההתיישבות השיתופית.

יישובי פועלים בתקופת העלייה השנייה

רבים מפועלי העלייה השנייה הביאו עמם מהגולה דימוי מסוים של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל שאותו שאבו ממורשתה של חיבת ציון ומהגותם של זרמים בסוציאליזם שייחסו לכפר סגולה אנושית וחברתית מיוחדת.² במרכזו ניצבה הדמות של איכר זעיר עובד אדמתו בעצמו שמשקו מיועד בראש ובראשונה לספק את צורכי המשפחה ולא את דרישות השוק. בארץ התוודעו הפועלים למתיישב היהודי הריאלי בדמות איכרי המושבות המנהלים משק מטעים מונוקולטורי שתוצרתו מיועדת לשוק והוא מעובד בידי ערבים. ההתמסרות לכיבוש העבודה במושבות הרחיקה את הדימוי הרומנטי של האיכר מעולמם הממשי של הפועלים. לקראת סוף התקופה, כאשר ההתיישבות העצמית החלה לזכות בתוכנם ללגיטימציה, הופיעה תפיסה של איכרות עברית שבה הוטמעו מורשות חוץ לארץ במכלול התכנים הרוחניים והלקחים המעשיים שהפיקו הפועלים מניסיונם הם ומניסיון ההתיישבות הכולל בארץ.

התגבשות תפיסת המושב התרחשה על רקע ניסיונות התיישבות קודמים שהלכו בכיוונים אחרים: מושב הפועלים, הקואופרציה והקבוצה, ותוך כדי התמודדות עמם. מושבי הפועלים הוקמו בידי חובבי ציון כדי להקל על קיומם של הפועלים ולפתור את שאלת העבודה העברית במושבות. הם התבססו על עבודה שכירה ומשקי עזר משפחתיים ונתפסו אצל הפועלים כאמצעי עזר לכיבוש העבודה ולא כדרך פעולה חדשה בעיקרה. בהתעצבות מחשבת ההתיישבות של הפועלים נודעת חשיבות מיוחדת לניסיון עין-גנים שנוסד בשנת 1908 ליד פתח-תקווה.³ המתישבים במקום קיבלו הלוואה לבניין בית וחלקות קרקע של כ-15 דונם בבעלות פרטית. את מחירן הם שילמו בשיעורים שנתיים. בחלקות אלה הם החלו לפתח משקים מעורבים באמצעות חסכוניות העבודה השכירה והלוואות. המתישבים שלא העריכו נכונה את

כושר הייצור של משקיהם שקעו תחת עול חובות כבד שהעיק על קיומם במשך זמן רב. תוך שנים מועטות התברר כי עיבוד אינטנסיבי של המשק העצמי מקשה עליהם להתמיד בעבודה שכירה. ההינתקות מהמושבה ענתה גם על שאיפה הולכת וגוברת בתוכם לחיי איכר עצמאי.

התפתחויות אלה העלו את שאלת היחס בין עבודה שכירה לעבודה במשק העצמי, ובקשר ישיר לכך את שאלת גודל יחידת הקרקע הדרושה למשפחה והיקף הסיוע הציבורי לבניין המשק. פועלי-ציון תבעו לדבוק במטרה המקורית של מושב הפועלים. הם הציעו להקטין את יחידת הקרקע ועל ידי כך להגדיל את מספר המתיישבים-פועלים ולאץ אותם להתמיד בעבודה שכירה. בהסתדרויות הפועלים החקלאיים התבלטה נטייה הפוכה, לעבור להתיישבות מלאה על הקרקע. דובריהן תבעו להגדיל את הסיוע למתיישבים כדי לאפשר התבססות מהירה ושחרור מהתלות במושבה. ניסיון עין-גנים היווה את הבסיס הריאלי לגיבוש עקרונותיה של התיישבות פועלים שאינה אמצעי לביסוס העבודה העברית במושבה אלא נושא פעולה לעצמו (ראה בהמשך).

תכנית הקואופרציה של אופנהיימר הוטלה אל החלל הציבורי של הפועלים בידי התנועה הציונית בחוץ לארץ.⁴ על אף אופייה החברתי הפרוגרסיבי של התכנית וזיקתה לשאלות קיומם של הפועלים היתה קליטתה בתוכם איטית ומגובלת. הקואופרציה נתפסה כמסגרת ניסיונית או כשלב מעבר להתיישבות קבע בצורות חברתיות אחרות.⁵ ביקורתם העיקרית הופנתה לעבר התפקיד המרכזי שנועד למנהל-האגרונום בשלבו הראשון של היישוב הקואופרטיבי. מערכת יחסים בין הנהלה ממונה לבין עובדים היתה מנוכרת למטרה המרכזית שנקשרה ליישובי הפועלים – עבודה חקלאית עצמאית. הפועלים שללו גם את שיטת התגמולים במשק הקואופרטיבי שהתבססה על צמידות השכר לתפוקת העובד. שיטה זו נראתה בעייתית מבחינת היחסים בין המתיישבים; היו שדחוה מתוך תפיסה שוויונית עקרונית של התיישבות הפועלים. מעבר לשאלת היחסים החברתיים הרי עצם ההסתמכות על מניע הרווח כגורם מרכזי בעבודה היתה זרה לטעם העמוק של חיי הפועלים בארץ.

ניסיון מרחביה היה מנותק במידה רבה מההתפתחויות שהוליכו להתגבשות המושב או הקבוצה בדמותם ההיסטורית. בקבוצה עתידה תפיסת הקואופרציה לחרוג מהתחום הכלכלי-אינטרומנטלי אל מכלול יחסיהם של המתיישבים; במושב נשתמרה תפיסה זו, אך חל צמצום בהיקף גילוייה המוסדיים. השוויוניות שנדחתה בתכנית אופנהיימר נתקבלה כיסוד מוסד בקיבוץ, וככל שהדבר נוגע להקצאת אמצעי הייצור הבסיסיים – אף במושב. ביישוב הקואופרטיבי התקיים שילוב בין משק ציבורי למשק משפחתי, מייסדי הקיבוץ והמושב ראו בכך ניסיון להפגיש תפיסות חברתיות סותרות שיש להכריע לטובת אחת מהן.

דגניה – השוני העקרוני בינה לבין קבוצות פועלים שיתופיות אחרות שנתקיימו בשנותיה האחרונות של העלייה השנייה לא היה ברור מראש, אלא נקבע ונתפרש בתהליך התפתחות ממושך.⁶ בדעת הקהל של אותו זמן הובדלו הקבוצות אלה מאלה על פי התפקיד ('קבוצות כיבוש' העוסקות בהכשרת הקרקע ובעיבוד עד בוא

מתיישבי הקבע, 'קבוצות קבלניות' ועוד), ולא על פי משקלה של השותפות במערכת היחסים החברתיים. דגניה כמגלמת רעיון ההתיישבות הקיבוצית – על פי המוטיבציה המפורשת של מייסדיה ודפוסייה החברתיים – מופיעה רק בשלהי מלחמת העולם. צידוקה העיקרי בשנים הראשונות היה במימוש השאיפה של הפועלים לעבוד ברשות עצמם ולא בשותפות החיים של החברים בחינת ערך אנושי סגולי. אלא שדווקא שאיפה זו לעבודה חופשית היתה בעייתית במסגרת קולקטיבית המבטלת את חירות הפרט ואת אחריותו המוחלטת לעבודתו. באופן אמפירי קבע זאת שלמה לבקוביץ (העתיד להופיע בשנות העשרים כמבקר קיצוני של מושב העובדים) בטענו כי 'בקבוצות החברים מוותרים הרבה על אישיותם הם רק בשביל שלמות הקבוצה ואסור לנו לעודד יישוב כזה'.⁷ החלשת אחריותו הישירה של הפרט נראתה פוגעת גם בסיכויי ההצלחה הכלכלית של המשק. בדיוני הפועלים לפני המלחמה הכירו הכול כי הקבוצה טרם חרגה משלב של ניסיון התחלתי. כאידיאולוגיה היא היתה מרוחקת מעולמו הרוחני של רוב ציבור הפועלים.

האיכר הזעיר כיסוד המשק החקלאי – משנת ההתיישבות של וילקנסקי

פרסום עמדותיו של יצחק וילקנסקי בשאלות החקלאות הארץ-ישראלית מאז 1909 היה גורם רב חשיבות בגיבוש מחשבת ההתיישבות של הפועלים.⁸ הציונות היתה בעיניו בראש ובראשונה תנועת התיישבות. מבחנה הגדול היה ביצירת שכבה רחבה של איכרים זעירים. איכרות זעירה היתה עדיפה לדעתו על האחווה הגדולה, הן מצד היעדים הלאומיים שנקשרו להתיישבות ולטיפוס המתישב היהודי, והן מצד השיקולים המדעיים שצריכים להנחות את בניינו של משק חקלאי מודרני בארץ-ישראל.⁹

בהבדל מהוגי דעות מרקסיסטים שגזרו גזרה שווה מהתפתחות המשק התעשייתי למשק הכפר וניבאו על העלמותו הצפויה של האיכר הזעיר, קבע וילקנסקי כי החקלאות מתפתחת על פי חוקיות משל עצמה. בעוד שבתעשייה נודע יתרון לגודל יחידת הייצור לניהול הריכוזי ולחלוקת העבודה, הרי שבחקלאות דווקא מסגרתה האינטגרלית של העבודה, עצמאות העובד ואחריותו המלאה למשק הן שמעניקות יתרון. עבודת האדמה נתפסה אצלו כיצירת אמנות שבה טובע האמן את חותם אישיותו, בהבדל מהייצור התעשייתי המאופיין בזיקה מכנית וחלקית של הפועל לעבודה. הוא הכיר ביתרון המשק הגדול מבחינת המיכון, אך סבר כי חשיבותו שולית בהשוואה לגורם האנושי והמניעים המפעילים אותו. הצורך במכונות יכול להיפתר באמצעות קואופרציה בין משקים קטנים ולא דווקא על ידי הגדלת המשק.

התפתחות המשק החקלאי בעולם הוכיחה לדעתו כי 'האחווה הגדולות הן חזון עובר ולהאיכרות הזעירה העתיד'.¹⁰ הריכוזי הטבעי המהיר והגירת האוכלוסייה מהכפר לעיר מחייבים אינטנסיפיקציה של החקלאות וזו אפשרית לדעתו במשק הזעיר ולא באחווה הדוחפת לשיטות עיבוד אקסטנסיביות ולהעדפת המכונה על ידיו של העובד. המשק הזעיר עולה על משק האחווה מבחינת ההכנסה, יחסית לגודל יחידת הקרקע ולמספר העובדים ולכן מאפשר קיום לאוכלוסייה גדולה יותר. בעוד האחווה הגדולה מתבססת על גידולי יצוא ותלויה בתנודות השוק הבינלאומי, מתבסס המשק

הזעיר על מבנה ענפי מגוון המבטיח את סיפוק צורכי המשפחה ופגיע פחות למשברי שיווק בינלאומיים. משק זה מתאים גם לתנאי השוק המקומי בארץ שהביקוש בו למוצרי חקלאות טריים מוגבל, והוא חסר מערך שירותים ותשתית פיסית ההכרחיים לפעולת שיווק מודרנית. בארץ-ישראל יש לו יתרונות גם מבחינת האקלים והקרקה המצויה רובה בשטחי הרים ובקעות. שיטה זו הולמת גם את טיבו של המתיישב היהודי הפוטנציאלי, שהוא אינדיבידואליסט, מתקשה לקבל מרות בעלים ומתייחס לעבודה החקלאית לא רק כפרנסה, אלא גם כדרך חיים.

וילקנסקי בירך על תכנית היישוב הקואופרטיבי של אופנהיימר: משק המבוסס על קרקע לאומית וזהות העובד והבעלים נראה מבטיח את מיצוי יתרונה האגרו-טכני של האחווה הגדולה ויתרון הגורם האנושי של המשק הזעיר.¹¹ אלא שהגיונה של שיטת התיישבות זו היה זר לדעתו לנטייתו האינדיבידואליסטיות של המתיישב היהודי:

האם אפשר הדבר ... שמניין יהודים צעירים ישבו בכנופיה אחת ושלום ואחדות ישררו ביניהם ... בוודאי אפשר למצוא 'אנשי משי' ... שיכולים לחיות חיים חברתיים. אולם כשאנו באים ליסד דבר למשוך את ההמונים ... עלינו למצוא דרך שתהא שווה לכל נפש.¹²

הוא הציע לקיים את הקואופרציה המלאה רק בתקופה הראשונה של ההתיישבות ואילו בתקופה מאוחרת יותר לחלק את הקרקע בין המתיישבים ולסייג את השותפות ביניהם לפעולות משקיות שבהן יש יתרון ברור לגודל. המעבר למשק משפחתי לא נתפס אצלו כוויתור לחולשת אנוש, אלא כהיענות לנטיית אופי המתאימות לדרישותיה של איכרות זעירה. חיזוק לעמדתו הוא מצא בניסיון 'חבורות החכירה' באיטליה ובארצות אחרות שבהן התבלטה עם חלוף הזמן מגמה לחלק את הנחלה המשותפת.¹³

העדת המסגרת האינדיבידואלית על הקולקטיבית היתה מעורה בתפיסתו את הסוציאליזם. כאנרכיסט בהשקפת עולמו החברתית הוא ראה באימוץ הארגון הקולקטיביסטי כנורמה עליונה של חברת העתיד פגיעה בתוכן האנושי של הסוציאליזם, 'כי המטרה הלוא היא אינה לחנך אנשי עדר, אלא בני חורין, לתת לכל יציר ליהנות מהחופש המוחלט בכול: ברוח ובחומר'.¹⁴ הוא הכיר כי בתעשייה בעלת המבנה הריכוזי הכרח בסוציאליזציה מלאה של המשק לשם סילוק מחיצות מעמדיות בין בני אדם. כנגד זאת בחקלאות המבוססת על משקים זעירים עצמאים, די בביטול הקניין הפרטי בקרקע כדי להשיג מטרה זו. הרחבת הסוציאליזציה למשק בכללותו פירושה הפיכת ההכרח שלא יגונה לערך והאמצעי – למטרה. בסקטור התעשייתי של חברת העתיד יממש הפרט את חירותו רק באשר הוא חלק מהכלל החופשי, כנגד זאת בחקלאות ניתן לקיים חירות זו כרשות משל עצמה.

רעיונות אלה כמעט ללא שינוי קבעו את עמדותיו של וילקנסקי בפולמוס העתיד להתפתח בין חסידי המושב לחסידי הקבוצה. היתה להם השפעה רבה בקרב מפלגת הפועל-הצעיר והסתדרויות הפועלים החקלאים ביהודה ובגליל. מיסדי מושב העובדים מצאו בהם ארגומנטציה חברתית וכלכלית מקיפה לדרך ההתיישבות שבתרו בה.

גיבוש עקרונות היסוד של מושב העובדים

תפיסת ההתיישבות כנושא מרכזי בפעולה ובאידיאולוגיה של תנועת העבודה החלה להתגבש בהסתדרויות הפועלים החקלאים שקמו ביהודה ובגליל בשנת 1911.¹⁵ תפקיד גופים אלה בעיצוב עמדות הפועלים בשאלות ההתיישבות לא הונח מראש, אלא התהווה כפועל יוצא של גורמים שונים: ציבוריים, מעשיים ורעיוניים. המפלגות שגיבשו את עמדותיהם הקולקטיביות של הפועלים היו שבויות בשנותיהן הראשונות באידיאולוגיה אנטי התיישבותית – הפועל השכיר ולא איכר עובד אדמתו הוא שהוצג כנושא להגשמת מטרותיהן. כאשר התברר כי המשק החקלאי הפרטי אינו יכול לשמש בסיס לקליטת המוני עולים בתנאים הוגנים נדחפו המפלגות להכיר בהתיישבות כמענה מסוים לבעיית קיומם של הפועלים. היענות זו היתה מהוססת ופרגמטית יותר מאשר עקרונית, ולא הולכה לפני מלחמת העולם לאימוץ ההתיישבות כנושא לאידיאולוגיה ולשיטות פעולה חלופיות. בהפועל-הצעיר הסתמנה העדפה של ההתיישבות האינדיבידואלית על דרכי הקבוצה והקואופרציה. אהרונוביץ קבע כי 'במידה שאדם יותר מפותח ... הוא יותר אינדיבידואלי'. הוא האמין שדגניה ומרחביה יהפכו בעתיד למושבים.¹⁶ פועלי-ציון העדיפו את שיטת ההתיישבות השיתופית. כמרקסיסטים הם ראו במעמד האיכרים גורם חברתי מפגר והיו מוכנים לכך שפועלים יהיו לאיכרים על בסיס של משק שיתופי. סמוך למלחמת העולם החלו להתוודע לתפיסה העקרונית של הקואופרציה שמקורה בקרב בעלי כריתם בגולה. הם יאמצו אותה רק אחרי המלחמה.¹⁷ בהנהגת ההסתדרויות החקלאיות פעלו אישים שלא היו חברים מוכרים באחת המפלגות (ב' כצנלסון, י' טבנקין ואחרים) או שלא ייצגו את הקו השליט במפלגתם והיו קרובים למשאלותיהם הממשיות של הפועלים.

הגורם הישיר שדחף את ההסתדרויות החקלאיות לעיסוק בשאלות ההתיישבות היה מעורבותן בכמה ניסיונות התיישבותיים של הפועלים. פעילי ההסתדרות החקלאית ביהודה לקחו חלק בבחירת המועמדים להתיישבות במושבי הפועלים נחלת יהודה ועין-ח'י, והיו שותפים לניסיון המתיישבים להפוך יישובים אלה למושבי עובדים לכל דבר.¹⁸ ההסתדרויות לקחו חלק במשא ומתן שהתקיים בכמה אחוזות (פוריה, רוחמה) בין בעלי הקרקע לפועלים בשאלת יישובם של הפועלים על חלקות שיוקצו לצורך זה.¹⁹ הן היו מעורבות גם בפעולה של קבוצות פועלים חקלאיות שמספרן הלך וגדל בשנותיה האחרונות של העלייה השנייה. קבוצות אלה נבדלו זו מזו במשימותיהם ובהיקף השותפות בין חבריהן. רובן התלכדו לתקופה מוגבלת, אך היו כאלה ששאפו להתיישבות קבע. ההסתדרויות עודדו את הפועלים להתלכד במסגרת שיתופית שנראתה עדיפה על מציאותו של הפועל הבודד הן מצד ביצוע העבודה והן מצד ההכשרה החברתית להתיישבות.²⁰

פעולתן של הקבוצות הכשירה את הקרקע לפניית הפועלים מעבודה שכירה להתיישבות עצמית. אבל מחשבת ההתיישבות של תנועת העבודה הלכה בתחילתה לא בכיוון קולקטיבי, אלא אינדיבידואלי. השותפות בין הפועלים נתפסה בדרך כלל כעניין מעשי-תועלתי ולא כהגשמה של ערך.

הנטייה להתיישבות התחזקה מכוח הניסיונות הראשונים שנעשו בידי המשרד

הארצישראלי בהנהגת רופין ליישב פועלים על הקרקע.²¹ יש להדגיש כי רופין עצמו לא ראה בהם יותר מאשר פעולה מוגבלת לצד דרך המלך של ההתיישבות הפרטית. לפני המלחמה הוקמו כיישובי קבע קבוצות דגניה וכנרת ומרחביה-הקואופרציה, היו גם ניסיונות בכיוון של מושב עובדים. קבוצת 'האיכר הצעיר' שבראשה עמד א' יפה ביקשה להקים מושב על אדמת חוות כנרת, אך המשרד הארצישראלי התנגד לחלוקת הקרקע ולעיבודה על בסיס אינדיבידואלי.²² נעשו גם הכנות להקמת מושב עובדים בתל עדשים שבצמק יזרעאל. העיכוב בהקמת המושב נבע ממצוקת התקציב של ההתיישבות הציונית וממיעוט הפועלים שהיו בעלי הכשרה חקלאית מספקת לניהול משק משפחתי. על משקלו של הגורם האנושי בתכנון ההתיישבות הציונית לפני מלחמת העולם ניתן ללמוד באופן רטרוספקטיבי מעדות א' יפה, ולפיה אפילו בראשית העלייה השלישית לא היו עדיין יותר ממאתיים פועלים המוכשרים לנהל באופן עצמאי את משקם.²³

בדיוני ההסתדרויות החקלאיות בשנים 1912–1914 כבר היו הביקורת על המושבה מטעמים לאומיים וכלכליים וההעדפה של הפועלים כפרטים את ההתיישבות העצמית על העבודה השכירה בגדר מוסכמות. המעבר מכאן לתפיסת ההתיישבות כיעודם הקולקטיבי המרכזי היה כרוך באימוץ קטגוריות רעיוניות חדשות לביקורת המשק הפרטי ולהערכת הפועלים את מציאותם בארץ. בוועידת פועלי יהודה שהתכנסה בסוף 1912 ביקר ב' כצנלסון את הגישה המסחרית לעבודה ולקרקע השלטת במושבה, לא רק מבחינת האינטרסים של העם, אלא גם מבחינת תוכנה האנושי של התחיה הלאומית. בתארו את מצב הפועל השכיר הוא דיבר על 'צורך אנושי פשוט להיפטר מאותם התנאים ... הממאסים וממרים את העבודה והחיים. צורך נפשי לעבוד עבודה עצמית ... להשקיע את כוחות הגוף והנפש במלואם בעבודה ... להתחבר יותר אל האדמה, לבוא אתה ביחסים אישיים, תמידיים, קבועים'.²⁴ העבודה אצלו כבר אינה מאפיינן של מצב חברתי או תפקיד שממלא הפועל למען עמו, אלא גילויים המובהק של החיים החדשים בארץ-ישראל. א'ד גורדון כבר העלה את רעיון העבודה כערך לעצמו, אך הוא לא כרך את מימושו בתנאים אובייקטיביים הכרחיים. ב' כצנלסון קבע כי גילוי החיים בעבודה אינו אפשרי בתנאיו של פועל שכיר ומחייב התיישבות עצמית על הקרקע. בהשקפתו זו השתלבו ללא הפרד תפיסת גורדון ומשנת ההתיישבות של וילקנסקי: האידיאל הרוחני והמוסרי של העבודה התגלם באיכר הזעיר, נושא ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל.

שילת המושבה בשם הערך של חיי העבודה הולכה לשינוי התפיסה של מושבי הפועלים מאמצעי עזר לכיבוש העבודה לכלל מטרה לעצמם: 'יצירת עובד העומד ברשות עצמו'. בעובד זה התמקדו הציפיות הגדולות להתגלות העבודה כתוכן החיים ולתמורה בדמות היישוב היהודי. ב' כצנלסון האמין שהתיישבות איכרים זעירים היא לא רק מענה לציפיותיו של ציבור פועלים קטן בארץ, אלא גם דרך להפגשת הציונות עם עולם המשאלות של היהודים בגולה. הוא הרחיק לכת בהצגת היישוב העובד כאלטרנטיבה להתיישבות הפרטית, אם כי נמנע מהכללתו במושגים סוציאליסטיים מפורשים או מתביעה מעשית להינתק מכל מסגרת של עבודה שכירה במשק הפרטי. המשתתפים האחרים בדיונים אלה הדגישו בעיקר את המוטיבציה הפנימית של הפועל

כיסוד היישוב העובד. אליעזר שוחט קבע ש'כשאדם עובד מתוך חופש הוא גם אינטנסיבי יותר ומוכשר ליצור דבר מה, מה שאין כן כאשר עובדים אצל אחרים. אם יישובנו יהא של עובדים – יתאים למטרותינו הכלליות והפרטיות'.²⁵ המטרה הפרטית היא ביטוי עצמי מלא בעבודה, המטרה הכללית – בניין משק חקלאי המבוסס על עבודה עצמית.

אבחנות כלליות אלה ניתרגמו לשורת עקרונות חברתיים וכלכליים. המסגרת הכללית של איכרות זעירה נגזרה כמעט באופן מובן מאליה מהמושגים של עובד ועבודה חופשיים. הדימוי האידיאלי של איכר עובד אדמה שנסתלף בשיטת ההתיישבות הפרטית קיבל את אישורו המחודש בעולם המשאלות והערכים שצמח מניסיון העבודה של הפועלים בארץ. עתה הם ביקשו לכונן מסגרת שתגונן על האיכרות הזעירה הראויה מפני אינטרסים מנוגדים וחולשות אנוש העלולים להכשילה. נכונות הפועלים להגביל עצמם מרצון היתה תופעה חדשה בתולדות ההתיישבות היהודית. הפועלים ביקשו להתייצב לפני התנועה הציונית לא רק כתובעי סיוע בשם התרומה הלאומית של מפעלם, אלא גם כמי שמכפיפים עצמם לסייגים שלא נדרשו מהם באותו זמן ואף לא בתקופה מאוחרת יותר (איסור עבודה שכירה ובעלות העובד על אדמתו; הגבלת גודל יחידת הקרקע).

כדינוי ההסתדרויות החקלאיות גובשו היסודות שעליהם צריכים להיבנות מושבי העובדים (להלן 'היסודות'): 'עבודה עצמית, בחירה עצמית של החברים, אחריות הדדית, תשלומים לשיעורים, אריסות עולמית על אדמת הקרן הקיימת, סידור מושב בהשתתפות באיכוח ציבור הפועלים בארץ'.²⁶ עבודה עצמית וקרקע לאומית קבעו את מהותו של היישוב העובד ואת הניגוד בינו לבין ההתיישבות הפרטית. העקרונות האחרים היו בעלי משמעות אינסטרומנטלית בעיקרם.

בגיבוש עקרונות אלה שימש ניסיון מושב הפועלים עין-גנים כמעין מעבדת התיישבות.²⁷ הקניין הפרטי בקרקע אפשר לכמה מתיישבים למכור במחירים מופקעים את חלקותיהם לאחר שמחירן האמיר עם התפשטותה של פתח-תקווה. היו גם תופעות של העברת קרקעות בין המתיישבים והחכרת קרקע לאנשים שלא התגוררו ביישוב. פיתוי הספקולציה שהיה מציאותי מאוד באזורי התיישבות הסמוכים לעיר נתפס כאיום החמור ביותר על הייעודים שנקשרו ליישוב העובד: קניינה הממשי של הארץ וקליטת עולים רבים ככל האפשר בחקלאות. השארת הקרקע כקניין הלאום והתניית החזקה עליה בעיבודה בידי המתיישב עצמו נראתה למייסדי ההתיישבות העובדת כהגנה מפני ספקולציה והרס הדמות החברתית של היישוב. קבלתה בתנאי חכירה נוחים היתה גם אמצעי הכרחי להתיישבות עולים חסרי אמצעים.

מתיישבי עין-גנים העסיקו במשקיהם פועלים שכירים, אך בהבדל מאיכרי המושבות הם הקפידו על עבודה עברית. מנסחי 'היסודות' כבר לא הסתפקו בעבודה עברית, אלא תבעו עבודה עצמית. עיקרון זה היה הברית התיכון של היישוב העובד. השלטתו היתה צריכה להיעשות לא רק מכוח תקנות משפטיות הכרוכות בחכירת הקרקע, אלא גם על ידי גודל יחידת הקרקע ומבנה המשק המשפחתי. הפועלים האמינו כי הראוי מבחינה חברתית גם מוצדק מבחינה כלכלית; כלומר: בנתוני גודל

מסוימים יבטיח משק המעובד בידי בעליו הכנסה הוגנת וגבוהה יותר מזו האפשרית על ידי שימוש בפועלים שכירים. וילקנסקי קבע כי במשקים הסמוכים לעיר יש צורך ב-30 דונם, ואילו באזורים מרוחקים נדרשים 70-100 דונם. בניין משק בעל מבנה ענפי מגוון הבטיח לוח עבודה שנתי מאוזן המאפשר להתבסס על כוח העבודה המשפחתי, בלי להזדקק בעונות הבוערות לתגבורת של שכירים.²⁸

בעין-גנים התקיימה בין המתיישבים ערבות הדדית לצורך קבלת האשראי לפיתוח ענפי המשק ובניין בתי המגורים. באמצעות מכשיר כספי זה ביקשו מניחי 'היסודות' לגבור על חסרון המשק הזעיר מצד כוח האשראי. בהפעלתו נקשרו ציפיות לבניין משק באמצעות הלוואות ולא על ידי תמיכה. הם דחו את הטענה הרווחת שאין לספק אשראי למתיישבים חסרי כל הון עצמי, שכן פירושה המעשי הוא חסימת דרך ההתיישבות בפני רוב העולים המועמדים להתקיים כאיכרים זעירים. ניסיון עין-גנים לימד שיש לקבוע שיטת החזר חובות שלא תטיל על המתיישבים עול כבד מדי. הדרישה ל'תשלומים לשיעורים' באה להקל על המתיישבים, בלי לשמוט את היסוד הכלכלי במערכת היחסים שבינם לבין המוסד המיישב.

הרכב גרעין המתיישבים בעין-גנים נקבע לא רק בידי המוסד המיישב, אלא גם על פי בחירת המתיישבים עצמם. שיטה זו נראתה הכרחית לקיום מסגרת המבוססת על עקרונות חברתיים ושיטות פעולה (בכמה תחומים) שאינם נהוגים בחברה הכללית. במושבי הפועלים נחלת-יהודה ועין-חי נקבעה רשימת המועמדים להתיישבות בעצה אחת עם הסתדרות פועלי יהודה.

בניסוח 'היסודות' ובדיונים שקדמו להם משתקפת תפיסה עקרונית יותר של התפקיד שנועד לארגון הפועלים הכללי בהתיישבות. אליעזר יפה העתיד להופיע בשנות העשרים כמתנגד הגדול של כל פיקוח מבחוץ על יישובי העובדים טען כי 'בלי חוקים השמים גבולות למאווי האנשים יכול רעיון יפה ליהפך למכוער ... המושב זוהי איכרות זעירה בלי הקלוקל. חיוב של עבודה עצמית, עמידתו תחת ביקורת הצבור'.²⁹ האחריות לדמותם החברתית של יישובי העובדים התגלתה בדרישת ההסתדרות החקלאית בגליל מהפועלים באחוזות פוריה להעביר לרשות הקק"ל את הקרקע שהבעלים ביקשו למסור להם. מגמה זוהי התגלתה גם בעמדת ההסתדרות החקלאית ביהודה כלפי מתיישיבי נחלת-יהודה. ניסיון מושבי הפועלים הטיל תפקיד נוסף על ההסתדרויות החקלאיות. מושבים אלה היו בעלי הרכב חברתי רב-גוני: חקלאים, בעלי מלאכה וסתם בעלי מגרשים; תקציבי הפיתוח ושטחי הקרקע שהועמדו לרשותם לא היו שווים. ייצוג המתיישבים על ידי ארגון הפועלים הכללי נועד להבטיח דמות חברתית מגובשת ליישוב ושוויון זכויות מלא לפרטים בתוכו.

על אידיאל ההתיישבות של ציבור זה ניתן ללמוד ממה שאין ב'היסודות' לא פחות ממה שנקבע בהם מפורשות. כידוע במושב העובדים שלעתיד לכוא יהיה למוסדות הקואופרציה בתחומי השיווק והצריכה ולעזרה ההדדית משקל מרכזי. כבר בעין-גנים הקימו בעלי הרפתות מחלבה קואופרטיבית שטיפלה בשיווק החלב ובאספקת צורכי המשקים. העדר הממד השיתופי ביטא מגמה להבליט את הממד האינדיבידואלי בהתיישבות כנגד השותפות שהובלטה כל כך בידי תומכי תכנית אופנהיימר ומייסדי דגניה.

כבר בדיונים אלה התגלו ניגודי עמדות עקרוניים בין תומכי דרך המושב לראשוני הקבוצה. ת' תנפילוב ממייסדי דגניה טען כי דרך המושב עונה על אינטרס אישי רכושני של הפועל ואילו המסגרת הקולקטיבית מבטיחה את השלטת האינטרס הכלל של הפועלים בחייו. בעוד חסידי המושב רואים במסגרת האינדיבידואלית את מימוש המהותי בחיי הפועל ראה הוא באימוצה דרך של ויתור:

הפועל האוהב את העבודה יאהב לאו דווקא מה ששייך לו ... איך מאמין אליעזר יפה באנשים שאינם מסוגלים לחיים ציבוריים, שהם יביאו לנו את הגאולה? הייאוש בא אך ורק מתוך ניסיון של שנה, ומניסיון של יותר שנים נוכל לראות שהקבוצה מחנכת אנשים המתאימים לדרישות המשק ולדרישותינו הציבוריות.³⁰

כדברים אלה הוא דחה שתי הנחות שהיו מקובלות בקרב הפועלים ומומחי ההתיישבות: (1) המשק האינדיבידואלי עדיף על השיתופי מכחינת גילוי המוטיבציה של העובדים וכישרונם לניהול משק חקלאי. (2) הפועלים מעדיפים חדמשמעית את מסגרת ההתיישבות האינדיבידואלית. הוא האמין כי הקבוצה עתידה להוכיח את יכולתה לקיים משק רנטבילי ולחולל בקרב חבריה שינוי ערכים והרגלים הדרוש לחיי צוותא תקינים. בהבדל מחסידי המושב שהאמינו כי די בהגבלות חיצוניות כדי לשמור על מסגרת החברתית של היישוב העובד, קבע תנפילוב כי מסגרת זו מחייבת שינוי מוטיבציה בסיסי, כלומר ביטול כל מניע אישי-רכושני ביחסו של הפועל להתיישבות. רעיונות אלה עתידים להתפתח בשנים הבאות לכלל השקפת עולם קיבוצית שלמה מכאן וביקורת שיטתית כלפי המושב מכאן (ראה בהמשך). יוסף בוסל זוכרה הראשי של דגניה חייב דווקא את דרך המושב, אך ביקש להגביר בו את יסודות השיתוף, לפחות בשנים הראשונות שבהן לא ניתן עדיין לבסס את הקיום על המשק המשפחתי. הצעה זו ביקשה ליישם בבניין המושב את הלקח שנלמד מניסיון כיבוש העבודה באשר ליתרונות הגנוזים במסגרת השיתופית. תומכי הקואופרציה בדיונים אלה, בעיקר מקרב פועלי-ציון, לא הביעו התנגדות למושב אף הם, אך דרשו להעמיד לצדו את ההתיישבות השיתופית כדרך שוות ערך.³¹

בהחלטות ההסתדרויות החקלאיות לפני המלחמה הוכר רק המושב כדרך להתיישבות פועלים. הקבוצה נתקבלה כמסגרת מתאימה למפעלי כיבוש ולעבודות קבלניות וכן להכשרתו החברתית והמקצועית של הפועל לחיי התיישבות. בוועידת פועלי הגליל שהתכנסה בשנת 1914 נקבע כי 'בזמן הראשון על המתיישבים לעבוד באופן קואופרטיבי'. היה זה הוויתור היחיד לחסידי המשק השיתופי.³² ההחלטות קבעו להתיישבות העצמית על הקרקע ולדרך מושב העובדים עדיפות עקרונית על העבודה השכירה ומושב הפועלים, אך אלה לא נשללו למעשה. ההיקף המצומצם של רכישת הקרקעות ופעולת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית חייבו את הפועלים לפעול בזירות שונות של המשק ובמיגוון של מסגרות חברתיות.

המושב והקבוצה כאידיאולוגיות מתחרות של היישוב העובד

המלחמה קטעה את הדיון הרעיוני ואת הפעולה ההתיישבותית שהחלה בשלהי

העלייה השנייה והפנתה את עיקר תשומת הלב של הפועלים לשאלות קיום מידיות. תנאי המצוקה חיזקו את מגמת השותפות שהסתמנה עוד לפני המלחמה. מבין עשרות הקבוצות החדשות שקמו רק בודדות עלו להתיישבות קבע או שראו עצמן מועמדות להתיישבות שיתופית. הרוב היו ארעיות הן מצד משימותיהן והן מצד מניעי חבריהן ונבדלו זו מזו בסדריהן החברתיים הפנימיים. בקרב ציבור זה התנהלו ויכוחים בין מחייבי דרך המושב למחייבי דרך הקבוצה באשר לצורת ההתיישבות ההולמת לנטיית הפועלים ולמטרות תנועת העבודה. הנטייה למושב היתה חזקה אצל המתיישבים הנשואים שרכים מהם התקשו להשלים עם צמצום הפונקציות של התא המשפחתי ובמיוחד עם מיסוד הטיפול בילדיהם ברשות הכלל. ציבור זה שראה את חייו בקבוצה כפתרון זמני עד שישתנו תנאי ההתיישבות היווה את מאגר המתיישבים הפוטנציאליים של מושבי העובדים הראשונים.³³ יש להדגיש כי מלבד המצב המשפחתי לא ניתן להצביע בתקופה זו על סימן היכר חברתי או ביוגרפי מיוחד המבדיל בין הנוטים לקבוצה או למושב. אפילו מצד העמדות הרעיוניות טרם הסתמן גבול ברור ביניהם. תיאורנו לעיל את הביקורת שהשמיע ש' לבקוביץ כלפי מסגרת החיים השיתופית; מן העבר האחר יצא ש' דיין בוועידת הפועל-הצעיר, שהתכנסה בסוף 1916, בשיר הלל לקבוצה ובגינוי לדרך המושב. ההבדל בין שני הציבורים מצד התפיסה העקרונית של ההתיישבות יסתמן בבירור ערב העלייה השלישית, ואילו מצד הרקע החברתי של המתיישבים – בשלהי שנות העשרים.

שאלות ההתיישבות שבו מחדש אל מרכז סדר היום של ציבור הפועלים על רקע המאורעות שהתרחשו בשלהי המלחמה. כיבוש הארץ בידי האנגלים, הצהרת בלפור וההתעוררות הציונית הגדולה שבאה בעקבותיה עוררו בלב הפועלים ציפייה למפעל בנייה לאומי בחסות ההסתדרות הציונית שבמרכזו התיישבות חקלאית רחבת היקף. התיישבות עצמית כתחום פעולה חלקי של תנועת העבודה נתפסה עתה כדרך המלך לבניין הארץ והחברה היהודית החדשה. על מצע זה החריף הוויכוח בשאלת צורת ההתיישבות הראויה ונטען במשמעויות אידיאולוגיות רחבות.

בהתגבשות דרך המושב והזהות של דור המייסדים מילא אליעזר יפה תפקיד רב חשיבות. רעיונותיו שהושמעו כבר בעבר לוכדו בחוברת מיוחדת שפורסמה בידי מפלגת הפועל-הצעיר בשנת 1919 כפרוגרמה מקיפה של מושב העובדים.³⁴ הצידוקים הכלכליים והחברתיים שהוא נתן למסגרת המושב נקבעו כבר בידי וילקנסקי. חידושו של יפה היה כמתן מובן אידיאולוגי כולל לדרך זו על ידי פירושה במושגי המחשבה האנרכיסטית: 'אין תקווה לאנושיות, אלא בקום דור אשר כל יחיד בו יהיה אדם שלם בכל המובנים ולא איבר. והחברה תהי חבר רעים ולא עדר צאן נגרר אחרי רועים ... ודור כזה לא יקום כל עוד לא תהי שיבת האדם אל האדמה שלמה במידה שלא יהא האדם תלוי בתנאי חייו לא בחברו ולא בחברתו.'³⁵ תפיסה זו של כלל לאומי המצטרף מיחידות הקודמות לו ומתנות אותו התגשמה במציאותו של המושב. יפה ראה את הכפר העברי כקרקע גידול של אישים בעלי עוצמה וכוח יצירה ותאים משפחתיים המוצאים בעבודת האדמה את קיומם החומרי והרוחני כאחד. בהבדל מהקבוצה המורכבת מפרטים מבודדים שכל אחד מהם ממלא תפקיד חלקי, נוצר המושב מפרטים הנתונים במסגרת משפחתית אינטגרלית ומקיימים באופן עצמאי את משקם. מושב

העובדים המחייב את הליכוד המשפחתי ואת עצמאותו המלאה של המתיישב מבטא את הכללי והמהותי שבתחייה הלאומית, בהבדל מהקבוצה שהיא 'ניסיון להלך נפש או מהלך מחשבה של פרטים',³⁶ שאין לאמצו כנורמה של שיטת התיישבות לאומית. תפיסה זו העניקה למרכיבי 'היישוב העובד' משמעויות נורמטיביות שלא היו גלומות בהם מלכתחילה. המשק המעורב האוטרכי במגמתו הוצדק עתה לא רק בשיקולים כלכליים ולאומיים אמפיריים, אלא גם בתרומתו לצמיחת דמותו הראויה של איכר עברי. להינתקות מהשוק נלווית משמעות אנושית-קיומית, שכן 'כל אדם הצפוי אל השוק נעשה בהכרח תגרן אשר לבו ומותו ינועו בקרבו כנוע השער בשוק, ורוחו שואפת לכל השווקים, אך אין הוא מכה שורש בקרקעו'.³⁷ מבנה משקי המרתק את המשפחה לעבודה חקלאית כל ימות השנה ומבטיח את סיפוק מרב צרכיה מהווה גם תנאי להתגלות התכנים הראויים של חיי המשפחה היהודית במולדת.

וילקנסקי שביסס את רעיון המשק הזעיר המעורב כבר נסוג ממנו במידה מסוימת. אחרי המלחמה הוא דיבר על המשק הלאומי המעורב, שבו מובטחת האוטרכיה ברמת המקרו, ואין שלילה של כל זיקה לשוק. הנימוק לכך היה אמפירי – הצורך להתחשב בטיפוסי מתיישבים שונים ובהבדלים שבין אזורי הארץ מבחינת נתוני הקרקע והאקלים והקרבה למרכזי אוכלוסייה. הוא דיבר על משקים שונים, 'מגוונים מאוד ... ופשוטים מאוד'.³⁸ יפה שהיה עקבי בהשקפתו כי אין בכלל מה שאין בכל אחד ממרכיבי תבע זהות מלאה בין מבני המשק המשפחתי והמשק הלאומי.

היסוד האינדיבידואליסטי של הארגון החברתי, שנתפס אצל חסידי המושב כמענה לנטיית אופי ואצל מתנגדיו ככניעה לחולשת אנוש, הוצג אצל יפה כגילום של ערך: 'חיוב כמובן האישי והאנושי ... אין אני רואה בשתפנות כשלעצמה בשום צד ועניין. יש רק חיוב אקונומי בשיתוף עבודה חופשי ... לזמן מוגבל ... בלי כל יחס נפשי אל עצם המעשה ... החקלאות לאיש האדמה היא חלק מנפשו, ונפש האדם אינה שתפנית מטבעה'.³⁹ החקלאות כדרך חיים הועמדה בסתירה לעצם תפיסת החיים השיתופיים. את שיתוף הפעולה הנדרש בין חברי המושב הוא הצדיק בשיקולי תועלת והגביל אותו לתחום השירותים ההכרחיים. הוא לא שלל עיבוד משותף של ענפים או משקים בידי מתיישבים שיבחרו בדרך זו, אך סירב למסדו במסגרתו הכללית של המושב המחייבת זיקה אישית של המתיישב לנחלה.

תכנית ההתיישבות של יפה עוררה התנגדות מכיוונים שונים. היו מבקרים שראו בה יישום דוקטרינרי של השקפת עולם ללא שים לב לשיקולים כלכליים רציונליים הנוגעים לבניין המשק החקלאי. הם הלכו אל מעבר לביקורת שהשמיע כבר וילקנסקי, בקבעם כי עצם השאיפה למבנה ענפי מגוון ולאוטרכיה מרבית כבר ברמת המשק המשפחתי סותרת את מגמות התפתחותה של החקלאות המודרנית (התמחות, ייצור למען השוק) ודנה את האיכר לרמת קיום עלובה. הוא הדין באינדיבידואליזם הקיצוני שחייב את צמצום הנחלה על אף יתרון הגודל (הניתן למימוש רק במשק השיתופי) בענפים מסוימים, ואת סיוג השותפות בין המתיישבים על אף יתרונותיה המוכחים של הקואופרציה בתחומים שונים.⁴⁰

חסידי הקבוצה ראו בשותפות החיים המלאה בין חברים את מימוש הציונות בגרסתה הרדיקלית של תנועת העבודה, כלומר כהתחדשות מכלול היחסים בחברה

היהודית. מסגרת המושב נתפסה אצלם ככניעה למניעים אינטרסנטיים וכהשלמה עם דמות היחסים בחברה הקיימת: 'איננו מסכימים לאקסיומה שחברנו א' יפה קבע ... כי נפש האדם איננה שתפנית מטבעה ... האם באמת הנטייה האינדיבידואלית כל כך נשגבה שכדאי ליצור לה תנאים מיוחדים ונוחים להתפתחותה ... אנו חלוצי העם הבאים לארץ־ישראל להחיות את העם הרי גם שואפים לחדש את עצמנו. אין אנו רוצים להסתפק בזה שנושיב כל אחד איש תחת גפנו ותחת תאנתו, אלא שואפים לצורת חיים יותר יפה ויותר צודקת ... שהאנושיות תגיע למצב כזה שחיים משותפים ועזרה הדדית לא יהיו לה למועקה.'⁴¹

אל הערעור העקרוני הצטרפו טענות ביקורת באשר לכשרות המושב מבחינת הנורמות החברתיות והתפקידים המיוחדים של תנועת העבודה. עצם מבנהו החברתי של המושב ומניעי מתיישביו העמידו לדעת מבקריו בסימן שאלה את הנאמנות לעקרונות של עבודה עצמית, שוויון כלכלי וערבות הדדית, את הנכונות לקלוט עולים ולמלא 'משימות כיבוש', ואת היכולת להביא לשחרורה המלא של האישה ושיתופה כשווה בין שווים בכל תחומי החיים.⁴²

מייסדי המושב טענו כי העבודה העצמית מובטחת על ידי מערכת היחסים בין המתיישבים לקק"ל ותנאיו הכלכליים האובייקטיביים של המשק המשפחתי. היענות לנורמות חברתיות נתפסה אצלם כראש ובראשונה כגילוי של מניעי חייהם האישיים ולא כאילוץ של מסגרת חיצונית. אליעזר יפה, שראה ביחיד את מקור המוסר ושלל את עצם ההבחנה בין רצון הכלל לרצון הפרט, טען כי אפשר שהמבנה החברתי של הקבוצה ימתן גילויי אינטרסנטיות בזירתה הפנימית, אך אין בו ערובה לכך שגילויים אלה לא ימצאו באופן קולקטיבי את ביטויים ביחסיה החיצוניים. הקצאה שוויונית של אמצעי הייצור הבסיסיים והסדרי עזרה הדדית היו לדעתם קיר מגן מפני היווצרות פערים כלכליים גדולים בין המתיישבים. הם הודו כי השוויון במובנו הכלכלי מובטח יותר בקבוצה, אך ראו יתרון למושב בשמירת השוויון במובנו החברתי־האנושי, שכן לא יכולים להתפתח בתוכו יחסים שבין מנהלים למנוהלים. הדילמה הגדולה של בניין חברה המבוססת גם על שוויון וגם על חירות נפתרת לדעתם במושב בצורה מאוזנת, שלא כבקבוצה שבה הוקרבה החירות על מזבח השוויון. הם הכירו ביתרון החברתי של הקבוצה מבחינת קליטת העלייה, אך סברו שהוא מאבד מחשיבותו נוכח השיקול הכלכלי הגזור על שתי צורות ההתיישבות כאחת להימנע מהגדלת כוח האדם בלא גידול מתאים של יחידת הקרקע וההון המושקע. הפתרון הראוי להכשרת העולה לחיי עבודה חקלאית אינו ביישובים הקיימים, אלא במסגרות הכשרה מיוחדות בארץ ובגולה.⁴³

שאלת האישה נבחנה אצלם לא מצד יכולתה כפרט למלא אותם תפקידים כמו הגבר, אלא מצד מקומה במשפחה כתא הבסיסי של המבנה החברתי. הם שללו את עצם ההעדפה של העבודה במשק על גידול הילדים והחזקת הבית והאמינו כי במושב תמצא האישה את השילוב הראוי ביניהם. על אף תנאיה החברתיים של הקבוצה המאפשרים שוויון מלא בין המינים, הרי בפועל נתקיימה גם בה ההבחנה בין מסלולי התעסוקה המסורתיים של הגבר והאישה. דווקא במשק המבוסס על תא משפחתי אינטגרלי עתידה הבחנה זו להתבטל: 'כי עבודת השדה, הרפת, האירויה והגן ככיבוס לבנים

ועבודות הבית, על כל המשפחה הן חלות, וכגבר כאישה נושאים בעולם, אם שוויון האישה אינו אצלם רק מלים בעלמא.⁴⁴ יפה טען כי אפלייתה היחידה של האישה במושב היא בקבלתה כמועמדת להתיישבות בזכות בעלה ולא בזכות עצמה. כתקנה לכך הוא הקצה בתכנית המושב שלו מגרשים מיוחדים למתיישבות רווקות. ככל שהתבלטו כדיונים אלה הבדלי עמדות קיצוניים, הרי היו רק מעטים שראו בצורה חברתית מסוימת שיטה אקסקלוסיבית להתיישבות פועלים. וילקנסקי ויפה היו מוכנים לקבל את הקבוצה כמסגרת מעבר או ככלי לביצוע משימות אד הוק, אך לא כמסגרת קבע, אך הם היו במיעוט. רוב הדוברים הכירו כי ניסיון ההתיישבות של הפועלים עדיין אינו מאפשר לחרוץ משפט, וכי במסגרת הרחבה של עקרונות היישוב העובד נתונה למתיישבים זכות הגדרה חברתית עצמית. היו שסברו כי המושב והקבוצה כפי שיוצגו על ידי דגניה ותכנית ההתיישבות של יפה מהווים סימני גבול קיצוניים שביניהם יתפתח בעתיד מיגוון של צורות ארגון חברתיות.

עמדת המפלגות בוויכוחי ההתיישבות שהתנהלו בגמר המלחמה לא היתה חד־משמעית. באחדות־העבודה היה המשך לנטיית פועלי־ציון לעבר ההתיישבות השיתופית. מאמרי סירקין בקונטרס שללו את דרך המושב מבחינה חברתית וכלכלית. זיקת הבעלות האישית לנחלה ולמשק העידה לדעתו על צרות אופקים אנושית ותרבותית: 'העבודה המשותפת והכלכלה הקואופרטיבית תנצחנה את הפרטיות המוגבלת. בתוך מושב העובדים יישאר היחיד כל ימיו עני ומדולדל וצריך לאחרים: רק המכונה, ההשכלה וההשתתפות תוכלנה להוציא את האיכר הזעיר למרחב ... החיבה לתרנגולת ולפרה של היחיד הינה רק אילווייה שנוולדה בדחקות החיים ... לחיבה זו אל התרנגולת האינדיבידואליסטית אין לא מקור כלכלי ולא יסוד שירי.'⁴⁵ להערכה זו היה המשך באידיאולוגיה של הקיבוץ הגדול שפותחה מאוחר יותר בידי שלמה לבקוביץ. הנהגת אחדות־העבודה חייבה את שתי צורות ההתיישבות.⁴⁶ רק באמצע שנות העשרים תישמע במפלגה זו העדפה מפורשת של ההתיישבות השיתופית בנושא ההגשמה המובהק של מטרות תנועת העבודה.

מפלגת הפועל־הצעיר פרסה את חסותה על ההתארגנות לקראת ייסוד מושב העובדים מראשיתה.⁴⁷ מחשבת המושב פותחה בתוכה ואישים מרכזיים בהנהגתה, א' יפה, א' שוחט, י' אורי, ש' דיין וצ' יהודה, נמנו עם מייסדי נהלל. הזיקה ההדוקה למושב לא פגעה בתמיכת הפועל־הצעיר בהתיישבות הקיבוצית שכמה ממייסדיה, י' בוסל, י' ברץ ואחרים, אף הם השתייכו להנהגת המפלגה. בהפועל־הצעיר היו כאלה שביקשו לזהות בדרך המושב את תפיסת ההתיישבות הראויה של מפלגתם. בוועידת היסוד של ההסתדרות הכליל וילקנסקי את עמדות המפלגות בשאלת ההתיישבות במושגים סוציאליסטיים אוניברסליים: 'סוציאליות אינדיבידואלית' ו'סוציאליות קולקטיבית'. הוא קבע כי 'הללו [הפועל־הצעיר - י"ג] רואים בקבוצות רק סגנון חיים שאינו שווה לכל נפש והללו [אחדות־העבודה] באים להשליטו באשר הם רואים בו את השלב הראשון בהגשמת החברה הסוציאלית'.⁴⁸ הניסיונות לגיבוש עמדה מפלגתית חד־משמעית בפולמוס ההתיישבות נדחו, הנהגת המפלגה גרסה כי על הבסיס של קרקע לאומית ועבודה עצמית שמורה לכל גוף התיישבותי הזכות להגדרה עצמית של הצורה החברתית הספציפית.⁴⁹

בשנת 1919 התלכדו שני הארגונים הראשונים של מושב העובדים. כחסות הפועל-הצעיר קם הארגון שייסד את נהלל, ואילו כחסות אחדות-העבודה – הארגון של מייסדי כפר-יחזקאל. העלייה הקרובה על הקרקע חייבה תכנון מדוקדק של מסגרת המושב. בירורים אלה הוליכו לניסוח עקרונות נוספים על אלה שגובשו בימי העלייה השנייה.⁵⁰ ההכרה בקיומם של צרכים חברתיים וכלכליים משותפים הבלטה את הערך של מוסדות שירות כלליים. לשם מכירת עודפי התוצרת החקלאית וסיפוק צורכי המשקים והמשפחות הוחלט להקים 'מחסן משותף'. הנימוק העיקרי לכך היה אידיאולוגי – הרחקת המתיישב מכל מגע עם השוק. רק בשורה השנייה נזכר גם היתרון הכלכלי הטמון בקואופרציה. הפעלת מוסדות חינוך ובריאות עצמיים היתה הכרחית נוכח העדר מערכת שירותים ממלכתיים וניתוק ממרכזי אוכלוסייה. נקבע כי התשלום בעד השירותים החברתיים יהיה שווה לכל משפחה, ובעד השירותים הכלכליים – לפי היקף השימוש. הצורך במוסדות משותפים העלה את שאלת מקומם של עובדי הציבור במושב. המייסדים ביקשו לשלב מתיישבים אלה בהוויית הכפר ובמסגרתו החברתית על ידי מתן מגרש שיאפשר להם לפתח משק עזר קטן וקבלתם כחברים שווים זכויות. אופן חישוב השכר לעובדי הציבור עורר מחלוקת שתלווה את המושב זמן רב.

חובת ההשתתפות במוסדות הכלליים לא היתה מובנת מאליה מבחינת האידיאולוגיה של המושב, אך היא נראתה הכרחית משיקולי תועלת. באספת החברים הראשונה בנהלל הוחלט כי למוסדות אלה יש מעמד אקסקלוסיבי בתוך המושב ובמערכת היחסים של המתיישבים עם גורמים חיצוניים. דימוי המושב כמסגרת קואופרטיבית היה רחוק באתו זמן מגיבוש. המייסדים לא ייחסו לגורם השיתופי במערכת יחסיהם משקל מרכזי; הקואופרציה נראתה כמכשיר להשגת יעדים כלכליים מוגבלים ולא כמקוד הליכוד וההזדהות של הקהילה המושבית. האגודה השיתופית כמסגרת המרכזת את כל הפעילות הכלכלית של המושב נתגבש רק בשנות השלושים בעקבות התפתחות משקית שתדחוף לאיחוד מוסדות קואופרטיביים חלקיים (לאשראי, לשיווק ולאספקה). שנוהלו עד אז באופן פחות או יותר עצמאי.

מוסדות השירות במושב נראו כשלוחה של מערכת השירותים הכללית של הפועלים שאוחדה מאז 1920 ברשות הסתדרות העובדים. ארגון הפועלים הכללי שתפקידו בימי העלייה השנייה הצטמצם לשמירת עקרונות היסוד של היישוב העובד (עבודה עצמית, שימוש חקלאי ולא מסחרי בקרקע) מופיע עתה כמסגרת חברתית וכלכלית שבתוכה פועל המושב. המשמעות העקרונית של מערכת יחסים זו נקבעה באופן כללי בלבד: 'את מוסדות האספקה ומכירת התוצרת שלנו צריכים לקשור עם "המשביר"'. העזרה הרפואית צריכה להיות קשורה בקופת החולים של ההסתדרות, ובכלל עלינו להחזיק את הקשרים עם ההסתדרות כדי שלא נלך בדרך יתר האיכרים.⁵¹ ההסתדרות מופיעה פה לא רק כנושאת ערכים חברתיים אלא גם כמסד החברה החדשה בארץ-ישראל. המושב שנתפס בעבר כמענה לאידיאל של עובד חופשי נתפס עתה גם כתא יסוד של חברת העתיד.

תפיסת המושב כתא מופת חברתי דחפה להבלטת שני עקרונות שעד אז הובלעו

במסגרת החברתית הכללית: (א) חלוקה שוויונית של אמצעי הייצור הבסיסיים: קרקע, מים ותקציבי פיתוח. מייסדי המושב הניחו כי בתנאים של מבנה משק אחד ועבודה עצמית בלבד לא יוכל להיפתח פער כלכלי גדול ביניהם. (ב) עזרה הדדית בתקופות של פגיעה בכוח העבודה המשפחתי או בפעולת המשק. העזרה ההדדית במקורה הוגבלה למצבים חולפים ולא באה לפתור בעיה מתמשכת של תפקוד כלכלי לקוי. בקביעת שני עקרונות אלה השתלבו אהדי שיקולי תועלת מעשיים, תחושת סולידריות של בעלי גורל ומטרה משותפים והאידיאלים הגדולים של תנועת העבודה. בנהלל הופיעה שאלת השוויון הכלכלי עוד לפני העלייה על הקרקע, שכן היה פער בין אמצעיהם העצמיים של המתיישבים. נשמעו דרישות למנוע את ההצטרפות של 'חברים בעלי רכוש', או להעביר חלק מתקציב ההתיישבות המיועד להם למתיישבים אחרים, אך הן נדחו.⁵² שאלת הפער שמקורו בעצם המבנה החברתי האינדיבידואלי עתידה ללוות את המושב שנים רבות.

השוואת תקנות היסוד של נהלל וכפרי-יחזקאל מגלה גישות חברתיות שונות על הבסיס הרחב המשותף של עקרונות המושב.⁵³ גרעין המתיישבים בכפרי-יחזקאל שקם בהשראת אחדות-העבודה חתר למבנה חברתי המשלב יסודות אינדיבידואליים וקולקטיביים. תכנית היסוד של המשק המשפחתי לקחה בחשבון אפשרות לעיבוד משותף של הקרקע בידי מתיישבים שכנים. כל עבודות ההכשרה והבנייה של בתי המתיישבים והמוסדות הציבוריים היו צריכות להתבצע באופן משותף. נהלל גילמה מסורת מושבית אינדיבידואליסטית יותר.

עברו כשנתיים מאז נוסחו תקנות היסוד של מושבי העובדים הראשונים ועד לעליית ראשוני המתיישבים על הקרקע. כמה מחברי הגרעין המייסד של כפרי-יחזקאל החלו להקים מושב בגליל – חמרה – אך מאורעות אביב תר"פ שמו קץ לכך.⁵⁴ בספטמבר 1921, בעקבות החלטת הקונגרס הציוני להעמיד תקציב להקמת שני מושבים, עלו ראשוני נהלל על הקרקע במערב עמק יזרעאל. חודשים ספורים מאוחר יותר החלה הקמת כפרי-יחזקאל בצדו המזרחי של העמק. ההתנסות הממשית והרצופה בחיי מושב העמידה את דפוסי הארגון, עקרונות היסוד והמטרות שקבעו המייסדים במבחן ההגשמה ועוררה שאלות חדשות שלא נצפו מראש.

סיכום

מאז תחילת העלייה השלישית ראתה תנועת העבודה את עצמה בראש ובראשונה כתנועת התיישבות. בד בבד עם התמורה שהתרחשה במרוצת העשור השני למאה ביחס העקרוני להתיישבות נידונה שאלת המבנה המשקי והחברתי הראוי של יישובי העובדים והסתמנה הבחנה בין דרך המושב לדרך הקבוצה. בהתגבשות מחשבת ההתיישבות של תנועת העבודה קדם המושב לקבוצה, אלא שהקמתו בפועל נתאחרה. המושג של עבודה עצמית שהופיע בקרב ציבור הפועלים כניגוד לעבודה שכירה או למשק אדמיניסטרטיבי התגלם תחילה בדמותו של איכר זעיר עצמאי. שותפות בעבודה ובכספי המשק נראתה כמחסום בפני אותה התגלות אנושית שנקשרה לחיי עובד חקלאי בארץ-ישראל. המניע החווייתי והאידיאולוגי בשאיפה לחיי איכר זעיר חוץ על ידי הלקחים שנלמדו מניסיון ההתיישבות הפרטית ומהתחלות השונות של

התיישבות פועלים לפני המלחמה. וילקנסקי סיפק את ההכשר העיוני-המדעי למשק הזעיר בתנאיה של חקלאות מודרנית בארץ-ישראל.

פתיחת אופקים חדשים בפני התיישבות הפועלים בגמר המלחמה שימשה רקע להכללות אידיאולוגיות של דרכי הקבוצה והמושב. א' יפה הציג את המושב כנושא בהא הידיעה להתחדשות חיי הפרט והעם בארץ-ישראל. לממד השיתופי בפעולת המושב יוחסה אחרי המלחמה חשיבות גדולה מאשר בעבר, אך הוא היה עדיין שולי. האיזון השלם בין קואופרציה לבין אחריות ויוזמה של הפרט, שאפיין את המושב בדמותו ההיסטורית, יתגבש לאחר תקופת ניסיון ממושכת.

בדיוני המייסדים מצומצמת מאוד ההתייחסות למחשבה ולניסיון של הקואופרציה החקלאית בעולם באותו זמן. הגורם העיקרי לכך נעוץ בוודאי בהדגשת היסוד האישי-המשפחתי במציאות המושב. במורשתם התרבותית ריחפו דימויים אידיליים של חיי כפר ודמות איכר שמקורם בהגות החברתית האירופית ובספרות התחייה הלאומית, אך בגיבוש מחשבת המושב התחוללה בהם תמורה הן מצד המשמעות הרוחנית-הערכית והן מצד דפוסי הארגון. מעבר לזיקה כללית לגמרי זו למקורות השפעה חיצוניים יש לראות את התהוות תפיסת המושב על רקע תנאיהם וניסיונם של פועלי העלייה השנייה והתגברות שאיפתם לחיי איכר עצמאי. דמותו החברתית לא הועתקה מדוגמאות כפר המוכרות ליהודים מסביבתם, אלא עוצבה בקרב תנועה שקשרה לתחיית העם בארצו שאיפות ונאמנויות ייחודיות.

הערות

1. על התפתחות האידיאולוגיה של היישוב העובד: י' קולת, אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ ישראל, פרק שישי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1964 [להלן: קולת]; י' גורני, 'בחבלי תמורה', כדרך, כ (אפריל 1968).
2. מכתב י' אהרנוביץ למ' אוסישקין (1905), כתבי י' אהרנוביץ, תל אביב תש"א, עמ' 2-ח: ב' חבס (עורכת), ספר העלייה השנייה, תל אביב תש"ז: ב' כצלסון, עמ' 68, ש' לבקוביץ, עמ' 91, נ' חפשי, עמ' 134, א' יפה, עמ' 159; פרוגרמת 'החורש', בתוך י' שפירא, ארמה ועבודה, תל אביב 1961, עמ' 87-88 [להלן: שפירא]; י' ויתקין, 'כיבוש הקרקע וכיבוש העבודה', הפועל הצעיר, 10 (תמוז תרס"ח): י' אהרנוביץ, 'כיבוש העבודה או כיבוש הקרקע', שם, 12 (אלול תרס"ח); על מחשבת התיישבות של חיבת ציון, אחד העם, 'אמת מארץ ישראל', מאמר שני (תרנ"ג), כתבים, תל אביב תשכ"ה, עמ' לא; מ' אוסישקין, 'פרוגרמה שלנו (1904)', ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 114; בסוציאליזם האגררי הכוונה להשקפות של הוגים כפ' לאברוב מנהיג הנרודניה ווליה, א' דויד מהזרם הרביוניסטי של הסוציאליזם-דמוקרטיה בגרמניה ואחרים. ש' וורם וד' ליבשיץ (עורכים), אנתולוגיה של המחשבה הסוציאליסטית 1789-1937, תל אביב 1962.
3. מ' חריזמן, 'סקירות והערות על התפתחות עין גנים', פרקי הפועל הצעיר, ז, עין-גנים (ללא תאריך הוצאה), עמ' 7-20; י' אלעזרי-וולקני, 'מושבי הפועלים' (מאמרים שנתפרסמו במקורם בשנת תרע"ד בהפועל הצעיר), כתבים, כרך ז-ח: בדרך, תל אביב תשט"ו [להלן:

כתבים: כדרך]; ד' בן-גוריון, 'עין גנים', האחדות, 2 (אב תר"ע): י' זרובבל, 'לשאלת יישובנו החקלאי', שם, 8 (כסלו תרע"ב): פ' בן-אליהו, 'מושבי פועלים', שם, 18 (שבט תרע"ב).

4. F. Oppenheimer, *Merchavia: A Jewish Cooperative Settlement in Palestine*, New York, 1914; י' דון, פרנץ אופנהיימר והיישוב השיתופי מרחביה, ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשכ"ז, עמ' 234-270; י' דון (עורך), פרנץ אופנהיימר והקולונייה הקואופרטיבית מרחביה, אוניברסיטת בר אילן 1973; ג' קרסל, פרנץ אופנהיימר: פועלו הציוני ומרחביה הקואופרציה כימי העלייה השנייה, תל אביב 1972 [להלן: קרסל].
5. קולת, פרק חמישי; קרסל, פרק שישי; ש' אונגר, 'פועלי ציון במערכה למען תכנית אופנהיימר', בתוך הציונות, יד (תשמ"ט): שפירא, עמ' 125-126, 160; אבנר (י' בן-צבי), 'שאלות ההתיישבות השיתופית', האחדות, 35, 36 (תמוז תרע"א); י' וילקנסקי, 'חבורות ההתנחלות' (מאמרים אודות תכנית אופנהיימר שנתפרסמו בין תר"ע-תרע"ד), כתבים: כדרך, עמ' 139-196.
6. י' קולת, 'למקומה של האידיאה בהתהוות הקבוצה בארץ', כדרך, ג (דצמבר 1968): ב' בן-אברם, 'צמיחתה של הקבוצה מתוך מאווייהם של בני העלייה השנייה לעבודה עצמית', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א): א' ביינ, תולדות ההתיישבות הציונית, תל אביב תשי"ד, עמ' 51-56, 168 [להלן: ביינ].
7. ש' לבקוביץ, בתוך: פרוטוקול הוועידה החמישית של פועלי הגליל, מארס 1914, מוסד לבון, חטיבה IV, תיק 120 [להלן: ועידת פוריה]; והשווה ת' תנפילוב, שם; י' וילקנסקי, 'שכיר היום (1914)', כתבים: כדרך, עמ' 257-260; אלקנה, 'ועידת פועלי יהודה השלישית', האחדות, 11 (טבת תרע"ג), עמ' 18.
8. י' קולת, 'יצחק וילקנסקי ממניחי היסוד של חקלאות יהודית מודרנית בארץ ישראל', בתוך: סקירה חודשית, 10 (אוקטובר 1980).
9. י' וילקנסקי, 'אחוות גדולות וקטנות' (תר"ע), כתבים: כדרך, עמ' 18.
10. שם, עמ' 16.
11. הנ"ל, 'היתרונות שבחבורות ההתנחלות' (תר"ע), שם, עמ' 157.
12. הנ"ל, 'שיטת אופנהיימר' (תר"ע), שם, עמ' 139-148.
13. הנ"ל, 'החבורות באיטליה' (תרע"ד), שם, עמ' 171-183.
14. שם, עמ' 182; והשווה: 'שכיר היום' (תרע"ד), שם, עמ' 257.
15. קולת, לעיל הערה 1. דיון כללי על ההיערכות הציבורית של פועלי העלייה השנייה ראה: י' סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, פרקים 17-24, תל אביב 1973.
16. י' אהרנוביץ, 'מעשים ותנאים למעשים', הפועל הצעיר, 3-4 (תרע"ד).
17. ש' קפלנסקי, 'שאלת הפועלים החקלאיים והחבורות', האחדות, 1-2, 3-4 (תשרי-חשוון תרע"ה); מאמרי נ' סירקין תרע"ג-תרע"ד, ילקוט האחדות, תל אביב תשכ"ב, עמ' 199-214.
18. א' שפר, 'מושב עובדים בנחלת-יהודה', קתדרה, 53 (ספטמבר 1989): שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 197-200.

19. מכתב חוזר מס' 2, 4 של ההסתדרות החקלאית בגליל, אייר תרע"ד, כתיב א' יפה, א, תל אביב תש"ו, עמ' 13-20.
20. אבנר, לעיל הערה 5; נ' הררי, 'לשאלת הקבוצות' (1915), ילקוט האחדות, 150-155; ח' גולן (עורך), דו"ח משלחת פועלי ציון בארץ ישראל 1920, ב, אפעל 1989, עמ' 44-59.
21. בין, לעיל הערה 6, עמ' 46-96; שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 193-220; מ' שילה, ניסיונות בהתיישבות - המשרד הארץ-ישראלי 1908-1914, פרק ה, ירושלים 1988.
22. מ' שילה, 'ניצני רעיון המושב - "האיכר הצעיר"', הקבוצה האמריקנית בעלייה השנייה, קתדרה, 25 (ספטמבר 1982).
23. א' יפה, 'ייסוד מושבי עובדים', עמ' 68 (מראי המקום מתייחסים לנוסח המאמר שהתפרסם בתלמים, לב (כסלו-טבת תש"ג) (להלן: יפה)).
24. ב' כצנלסון, 'על מושבי הפועלים' (הרצאה בוועידת פועלי יהודה, כסלו תרע"ג), כתבים, א (יפו 1919), עמ' 4 (להלן: כצנלסון).
25. א' שוחט, ועידת פוריה; והשווה: י' בוסל, 'אספת הפועלים החקלאיים בגליל', האחדות, 16 (שבט תרע"ב).
26. החלטות הוועד המאוחד של פועלי ארץ-ישראל, שבט תרע"ד, אצל שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 400 (הרחבה של נוסח החלטות שנתקבלו בוועידה השלישית של הסתדרות פועלי יהודה, כסלו תרע"ג, שם, עמ' 388).
27. כצנלסון, לעיל הערה 24, עמ' 6; והשווה המקורות בהערה 3.
28. י' וילקנסקי, 'סידור המושבים' (תרע"ד), בדרך, לעיל הערה 3, עמ' 273-280.
29. יפה, ועידת פוריה; והשווה שוחט, שם.
30. תנפילוב, שם.
31. זרובבל, שם.
32. שפירא, עמ' 396.
33. ב' בן-אברם, חבר הקבוצות, תל אביב 1976, עמ' 16-17; פרוטוקול ועידת הפועל הצעיר בעין-גנים, ספטמבר 1916, ארכיון לבון, חטיבה 402IV, תיק 4; דו"ח משלחת פועלי ציון, לעיל הערה 20; י' זסלבסקי, 'לשאלת הקבוצות והמושבים', הפועל הצעיר, 19 (ינואר 1920); 'המועצה החקלאית של הפועל הצעיר', שם, כ' תמוז תרע"ט.
34. על חשיבות חוברת זו בהתגבשות הגרעין המייסד של מושב העובדים ראה: י' זסלבסקי, בקובץ נהלל: התהוותו, דרכו, פעלו, תל אביב תש"ז, עמ' 82; ש' קושניר, בקובץ כפרייהזקאל, עשרים וחמש שנות אנוש ומפעל, תל-אביב תש"ח, עמ' 52.
35. יפה, לעיל הערה 23, עמ' 76.
36. שם, עמ' 67.
37. שם, עמ' 71.
38. וילקנסקי, 'המשק הלאומי המעורב', כתבים: בדרך, לעיל הערה 3, עמ' 415-431.
39. יפה, עמ' 37.
40. א' מונציק, 'התכנית למושבי עובדים', הפועל הצעיר, 3-4 (אוקטובר 1920); א' ליבשיץ, 'לתכניות ההתיישבות', קונטרס, יא (אב תרע"ט); צ' וייסמן, 'ייסוד מושבי עובדים', שם, קיא-קיג (אדר תרפ"ב).

41. י' ברץ, 'דרך עבודתנו', הפועל הצעיר, 42-43 (אוגוסט 1920): והשווה: י' בוסל, 'על החינוך והאישה העובדת', שם, 38-39 (תר"פ) (מבוסס על פרוטוקול שאבד מוועידת הפועלות שהתכנסה בשנת 1918): ד"ש, 'קבוצות או מושבי עובדים', שם, 15 (ספטמבר 1920).
42. ועידת הפועל הצעיר בשנת 1916, לעיל הערה 33: יפה, לעיל הערה 23, עמ' 66-67: ע' פישמן, 'הרהורים על מושב עובדים', הפועל הצעיר, 15 (ינואר 1920): יעקב ו', 'לשאלות המושב', קונטרס, מד (תמוז תר"פ): שפירא, לעיל הערה 2, עמ' 317-320.
43. יפה, לעיל הערה 23, עמ' 68-69: בנימין, 'מושב, קבוצה, קומונה', קונטרס, מו (אב תר"פ).
44. זסלבסקי, לעיל הערה 33: והשווה: ש' רכטהנה, 'האישה במושב העובדים', הפועל הצעיר, 35 (25 ביוני 1920).
45. נ' סירקין, 'בניין הארץ על יסודות קואופרטיביים', קונטרס, כא (טבת תר"פ).
46. ש' יבנאלי, 'בניינה של ארץ ישראל', האדמה, ז (אב תר"פ): 'הערת המערכת', קונטרס, ז (תמוז תרע"ט), עמ' 41.
47. ועידת הפועל הצעיר, לעיל הערה 33: 'המועצה החקלאית של הפועל הצעיר', הפועל הצעיר, 23 (תמוז תרע"ט): 'האספה המייסדת של מושב העובדים הראשון', שם, 31 בנובמבר 1919.
48. פרוטוקול ועידת היסוד של ההסתדרות, בתוך אסופות, 1 (1970).
49. י' אהרנוביץ, 'מושב עובדים', מעברות, כרך א, חוברת ג (תר"פ).
50. יפה, לעיל הערה 23, עמ' 97-98: האספה המייסדת של מושב העובדים הראשון, לעיל הערה 47: 'קבוצת המושב בחמרה', קונטרס, יט (טבת תר"פ): פרוטוקול האספה המייסדת של חברי נהלל, תשרי תרפ"ב, ארכיון נהלל.
51. א' ברון, שם.
52. חברים שונים, שם.
53. ראה המקורות בהערה 50.
54. נ' חרובי, 'בטרם היות הכפר', ספר כפרי-יחזקאל, לעיל הערה 34, עמ' 59.